

DANIEL PROCHNIAK

ECZMIADZYN W IV I V WIEKU

Z PROBLEMATYKI GENEZY CHRZEŚCJAŃSKIEJ ARCHITEKTURY ARMENII

Jednym z podstawowych problemów przy rozpatrywaniu najwcześniejszej architektury chrześcijańskiej jest rekonstrukcja pierwotnego wyglądu budowli oraz zagadnienie genezy formy i funkcji pierwszych kościołów. Uznanie chrześcijaństwa oficjalną religią państwową umożliwiło budowę świątyń dla sprawowania liturgii. Natomiast odmiennosc religii chrześcijańskiej od pogańskich wierzeń zrodziła potrzebę poszukiwania nowych form i rozwiązań architektonicznych. Punktem wyjścia dla pierwszych budowli chrześcijańskich stała się dotychczasowa architektura antyczna. Przejęto pewne jej typy, zmieniając lub zachowując ich dotychczasową funkcję. Natomiast forma pierwszych kościołów, poza głównymi wspólnymi cechami, zależała w dużej mierze od miejscowych tradycji budowlanych, możliwości materiałowych czy rozwiązań konstrukcyjnych stosowanych w poszczególnych regionach.

W tym kontekście miejsce Armenii i jej architektury chrześcijańskiej wydaje się z kilku przyczyn interesujące. Właśnie w Armenii chrześcijaństwo stało się najwcześniejszą religią państwową — nastąpiło to na przełomie III i IV w., kilka lat przed mediolańskim edyktem Konstancyusza (313 r.). Drugim elementem bardzo istotnym dla rozwoju architektury armeńskiej jest położenie tego kraju na północno-wschodnim krańcu Azji Mniejszej, poza *limes* Cesarstwa Rzymskiego, na pograniczu świata hellenistyczno-rzymskiego i orientalnego. Spowodowało to swobodny napływ różnych elementów z obu tych kręgów kulturowych. To z kolei stało się przyczyną wielowarstwowej struktury cywilizacji ormiańskiej, czego przykładem może być m.in. wczesnochrześcijańska architektura Armenii.

Wszystkie zasygnalizowane tu problemy łączą się z Eczmiadzynem, pierwszą poświadczoną literacko i archeologicznie świątynią Armenii. W chwili obecnej Eczmiadzyn jest kościołem klasztornym i jednocześnie katedralnym, usytuowanym na południu miejscowości o tej samej nazwie, w Armenii radzieckiej. Jest to budowla centralna, dziewięciopółkowa, z czterema wyraźnie występującymi poza lice murów absydami. półkolistymi od wewnątrz i pięciobocznymi z zewnątrz. Wschodnią absydę flankują od południa i północy dwie zakrystie o planie wydłużonych prostokątów. Do zachodniej absydy przylega kwadratowy przedsię-

nek z dzwonnica, który stanowi główne wejście do kościoła. Zbliżone do kwadratu wnętrze, o wymiarach $22,55 \times 20,72$, jest podzielone na dziewięć jednakowych przeszł przez cztery filary o przekroju krzyża, podtrzymujące kopułę na pendentywach nad centralnym polem. Inne przeszła są także przesklepione — narożne krzyżowo, pozostałe kolebkowo, co stwarza wrażenie krzyża wpisanego w kwadrat¹. Cała budowla nosi ślady licznych przeróbek i posiada elementy, które dodawano aż do początku XX w.². Dla tematu artykułu istotne są tylko pozostałości z IV i V stulecia, które razem z przekazami historycznymi pozwoliłyby na odtworzenie ówczesnego wyglądu budowli.

Najważniejszym źródłem literackim jest *Historia Armenii* napisana w 2 poł. V w. przez ormiańskiego historyka Agathangelosa, mówiąca o pierwszym okresie chrześcijaństwa w tym kraju. Znaczna część tego dzieła koncentruje się wokół postaci Grzegorza Oświeciciela — ewangelizatora Armenii i organizatora najwcześniejszego Kościoła w tym kraju³. Agathangelos szczegółowo opisuje jego życie i działalność, m.in. mówi o budowie Eczmiadzynu i wizji objawionej Grzegorzowi, w której miał on ujrzeć model przyszłej świątyni⁴. Historyk pisze: „...[Grzegorz]

¹ W. M. Arutunian. *Architekturyje pamiatniki Eczmiadzyna*. Erewan 1968 s. 8-10; A. Khatchatrian. *L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*. Paris 1971 s. 97.

² Wszystkie dodane elementy są poświadczane przez kamienne inskrypcje lub przez XVII-wiecznego historyka Arakela z Tauris. Z XVII w. pochodzi obecna kopuła wzniesiona w miejscu poprzedniej, wspomniany przedsiónek wejściowy i trzy małe dzwonniczki nad absydami; Arutunian, jw. s. 8-12; Khatchatrian, jw. s. 76.

³ Inne wykorzystane tu źródła literackie to V-wieczna *Historia Armenii* Faustusa Bizantyńskiego oraz, także V-wieczna, *Historia Armenii* Łazarza z Farp. Obie te relacje znane są tylko z wersji w języku ormiańskim i razem z *Historią* Agathangelosa i innymi późniejszymi dziełami zostały zebrane i przetłumaczona na język francuski przez V. Langlois. *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*. (2 vol.) Paris 1867, 1869. Ponieważ nie udało się dotrzeć do pracy V. Langlois, w artykule wykorzystano jej fragmenty cytowane w różnych publikacjach, głównie w wymienionej wcześniej pracy A. Khatchatriana.

⁴ Opis wizji Grzegorza jest bardzo ważny ze względu na jej architektoniczny charakter i zostanie przytoczony w dalszej części artykułu.

Sam Grzegorz Oświeciciel (ok. 260-ok. 326) pochodził z arystokratycznego rodu ormiańskiego, ale w wyniku wewnętrznych rozgrywek politycznych musiał opuścić Armenię. Schronił się w pobliskiej Kapadocji, gdzie otrzymał wykształcenie i przyjął chrześcijaństwo. Po latach powrócił do Armenii, aby chrystianizować kraj i został pierwszym ormiańskim biskupem. Postać Grzegorza może być przykładem wczesnych związków Kościołów kapadockiego i ormiańskiego. Kapadocja, dzięki swemu położeniu, była naturalnym łącznikiem między Syrią i Anatolią a Armenią, szczególnie na polu powiązań kościelnych. Chrześcijaństwo znane w Armenii już po II w. dotarło tu z zachodu właśnie za pośrednictwem Kapadocji. Stąd też przybyli do Armenii pierwsi kapłani i mnisi, którzy wraz z Grzegorzem organizowali Kościół ormiański, który aż do 396 r. był podporządkowany biskupowi Cezarei Kapadockiej. Opanowanie pod koniec IV w. Armenii przez Sasanidów przerwało jej długotrwałe związki z Kapadocją i spowodowało, że Kościół ormiański zyskał pełną niezależność. O dziejach Armenii w okresie wczesnego chrześcijaństwa i powiązaniach Kościoła ormiańskiego z Kapadocją i Bizancjum por.: B. N. Arakelian. *Istoria armianskiego naroda*. Erewan 1951 s. 65-95; W. F. Adeney. *The Greek and Eastern Churches*. New York 1939 s. 542-544; A. S. Atiya. *A History of Eastern Christianity*. London 1968 s. 315-320; Khatchatrian, jw. s. 11-15; D. M. Lang. *Armenia kolebka cywilizacji*. Warszawa 1975

zbudował na wskazanym miejscu dom Boga, jaki był mu objawiony w wizji i wznosił ołtarz Chrystusa” (Agathangelos, CXX). Wiadomo także, że pod koniec IV w. miały miejsce liczne najazdy perskie na Armenię. W czasie jednej z takich napaści, ok. 380 r., Persowie „zajęli miasto Waharszapat⁵, [...] zniszczyli wszystko doszczętnie, [...] w całym mieście nie pozostawili żadnej budowli” (Faustus Bizantyński, IV, 65). Po odejściu najeźdźców „odbudowano to, co zniszczył nieprzyjaciel, naprawiono kościoły” (Faustus, V, 1). Ogólnikowe słowa historyka pozwalają wnioskować, że wśród odbudowanych kościołów był też Eczmiadzyn. Jednakże prace przeprowadzono raczej pobieżnie i niedokładnie, gdyż niedługo potem katolikos Sahak Wielki (387-439) zajął się tym od nowa; odbudował kościoły w Waharszapat, wśród nich Eczmiadzyn, „którego fundamenty zostały położone przez wielkiego Grzegorza, jak mu to było objawione w wizji”⁶. Około sto lat później, w ostatniej ćwierci V w. prace przy kościele podjął ówczesny namiestnik Armenii Wahan Mamikonian. Współczesny tym wydarzeniom historyk Łazarz z Farp pisze, że „Wahan Mamikonian całkowicie odbudował z wielkim przepychem te budowle, które wzniesli przodkowie, ale które runęły ze starości”, a wiadomość tę potwierdza w VII w. Sebeos, pisząc o budowie „wielkich kościołów, które były zburzone przez Persów, razem z tym w mieście Waharszapat”⁷.

Tak więc istniały dwa kościoły — wcześniejszy z początków IV w. i drugi, który zaczęto budować na jego miejscu na przełomie IV i V w., a ostatecznie odbudowano pod koniec V stulecia. Potwierdzenia tych faktów historycznych trzeba szukać w samej architekturze budowli.

Dwa elementy architektoniczne wskazują, że obecny korpus murów został wzniesiony właśnie podczas V-wiecznej odbudowy: gzyms, który obiega w górnej części mury kościoła łącznie z czterema absydami i dwie reliefowe płyty kamienne wprawione w północną fasadę. Reliefy te zawierają m.in. greckie inskrypcje, w których wymienione jest imię „Zibitai”. Imię to można łączyć z kapłanem zwanym Zuithai, którego zna i wymienia Faustus Bizantyński (IV, 55-57). Greckie inskrypcje uściślają także czas powstania reliefów na okres przed VII w., gdyż wówczas greka została ostatecznie wyparta i zastąpiona językiem ormiańskim⁸. Powyższe fakty pozwalają określić czas powstania korpusu kościoła na V-VII w. Aby to

s. 148-167; S. Der Nersessian. *Armenia and the Byzantine Empire*. Cambridge, Mass. 1947 s. 33-37; M. Ormanian. *L'Église arménienne*. Paris 1910 s. 3-29; M. Zakrzewska-Dubasowa. *Historia Armenii*. Wrocław 1977 s. 40-56; *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*. Vol. 4. Paris 1930 s. 294-296.

⁵ Waharszapat — obecnie Eczmiadzyn. Zmiana nazwy miejscowości nastąpiła w związku z wizją Grzegorza, w której objawił mu się Chrystus. Słowo „Eczmiadzyn” znaczy w języku ormiańskim „Syn jednorodny zstąpił”; Lang, jw. s. 150.

⁶ Wiadomość tę podaje Khatchatrian, jw. s. 86. za: Samuel z Ani. Waharszapat 1893 s. 267-268.

⁷ Oba te przekazy historyczne podaje A. Sahinian. *Recherches scientifiques sous les voutes de la cathédrale d'Etchmiadzine*. „Revue des études arméniennes” 3:1966 s. 44.

⁸ Arutunian, jw. s. 8; Khatchatrian, jw. s. 68.

potwierdzić, a jednocześnie wykluczyć możliwość powtórnego użycia płyt reliefowych w późniejszej budowlu, trzeba przeanalizować drugi z wymienionych elementów architektonicznych. Całą budowlę obiega kamienny, antykizujący gzyms z modylionami (il. 1). Gzymsy tego rodzaju używane były w Armenii najdalej w VI w. W późniejszym okresie zatraciły swoją strukturę i funkcję⁹. Można więc wnioskować, pamiętając, że IV-wieczny Eczmiadzyn został całkowicie zniszczony, iż gzyms obiegający mury Kościoła ze względu na swoją wyraźnie antykizującą formę pochodzi z okresu odbudowy pod koniec V w. Datuje to korpus murów na ten okres¹⁰. Wiadomo więc, że w V w. Eczmiadzyn miał plan kwadratu z czterema absydami. Dużo większym problemem jest odtworzenie formy poprzedzającej go budowli IV-wiecznej. Brak jakichkolwiek jej pozostałości w naziemnej partii murów i filarów wskazuje, że wiadomości na ten temat trzeba szukać na poziomie fundamentów i pod nimi.

Danych o pierwotnym Kościele dostarczyły prace archeologiczne przeprowadzone wewnątrz budowli przez Aleksandra Sahiniana w latach 1955-1957 i 1959¹¹.

Wykopaliska wokół i pod obecnymi filarami wykazały, że każdy z nich ustawiono na dwóch bazach o planie krzyża, ułożonych jedna na drugiej, przy czym górna baza jest nieco mniejsza. Analiza stylistyczna pozwoliła stwierdzić, że wszystkie bazy górne mają cechy charakterystyczne dla V-wiecznych baz armeńskich¹². Fakt ten pozwala datować bazy dolne na IV stulecie. Zatem mamy tu do

⁹ V-i VI-wieczne gzymsy armeńskie oparte były albo na modylionach, albo na dentikulach — np. w Ereruk (V w.), Kazak (V-VI w.), Karnūt (V w.). Jednakże już w tym czasie zarówno jedne, jak i drugie zatracają powoli swoją pierwotną funkcję i charakter i zaczynają być używane jako obramienia. Poczynając od VII w. gzyms z modylionami modyfikuje się i staje się coraz bardziej masywny, ulega zdublowaniu i przekształceniu w dwa rzędy dentikuli; niekiedy modyliony przybierają kształt podków. W połowie VII stulecia gzymsy armeńskich kościołów nie mają już nic wspólnego z antycznymi pierwowzorami. Ewolucja gzymsu jest bardzo ważnym elementem przy datowaniu kościołów armeńskich, gdyż przez cały ten okres przebiega nieprzerwanie i systematycznie. Dowodem na to może być kościół w Zwartnoc, niedaleko Eczmiadzynu, wzniesiony w latach 644-652 przez katolikosa Nersesa III, znanego ze swych grekofilskich skłonności. Próbował on wprowadzić do architektury armeńskiej zarzucone już wówczas elementy typowo antyczne — kolumnady, eksedry, arkady. Należałoby się spodziewać także antycznych gzymsów. Tymczasem gzymsy w Zwartnoc są zupełnie różne od starożytnych i całkowicie zgadzają się z ewolucją, jakiej ten element architektoniczny uległ w ciągu wieków. Składają się z dwóch równoległych pasów, na razie jeszcze oddzielonych jeden od drugiego, ale zapowiadających już połączenie w jeden wspólny masyw, co nastąpiło w X w.; Arutunian, jw. s. 24-28; A. L. Jakobson. *Oczerk istorii zodiaczestwa Armenii*. Moskwa 1950 s. 31-38; Khatchatrian, jw. s. 68; E. Neubauer. *Armenische Baukunst*. Dresden 1970 s. 21-22; N. Stepanian. *L'Art decoratif de l'Arménie médiévale*. Leningrad 1971 s. 19.

¹⁰ Khatchatrian, jw. s. 68-69; Sahinian, jw. s. 63.

¹¹ Sprawozdanie z wykopalisk zacytowano z: Sahinian, jw. s. 39-71; Khatchatrian, jw. s. 67-83; tenże. *Quelques observations au sujet des fouilles sous la cathédrale d'Edjmiatsin en Arménie exécutées par A. Sahinian*. Akten des VII Internationalen Kongresses für Christlichen Archäologie. Città del Vaticano — Berlin 1969 s. 581-586.

¹² Te ostatnie można określić jako wielokrotnie zmieniające się kombinacje różnych wałków i wkle-

czynienia z dwiema bezpośrednio po sobie następującymi budowlami, wzniesionymi w tym samym miejscu. Analiza ramion baz dostarcza ważnych wiadomości o strukturach przestrzenno-architektonicznych obu kościołów. Problem ten można rozpatrywać na przykładzie baz pod filarem południowo-wschodnim, które zostały najlepiej zbadane (il. 2)¹³. Szerokość trzech ramion bazy dolnej pod tym filarem jest prawie jednakowa i wynosi dla ramienia zachodniego 1,405 m, dla ramienia północnego 1,40 m i dla ramienia wschodniego 1,39 m. Natomiast czwarte ramię, południowe, jest wyraźnie węższe — 1,21 m i nierówne; jego wschodni bok ma długość 0,40 a zachodni 0,51 m. Jest jeszcze jedna różnica między węższym ramieniem i pozostałymi. Powierzchnie czołowe i boczne trzech jednakowych ramion mają ten sam profil, który obiega je ze wszystkich stron i nagle urywa się od strony południowej, w którą skierowane jest węższe ramię (il. 3). Nie posiada ono żadnego profilu i utworzone jest z dwóch zazębiających się, z grubsza tylko obrobionych bloków kamiennych¹⁴. W przeciwieństwie do bazy dolnej górna charakteryzuje się większą jednorodnością, mimo że jej ramiona mają również różne wymiary. Wszystkie cztery ramiona tej bazy są profilowane w ten sam sposób, a ich szerokość wynosi odpowiednio: 1,28 i 1,29 m w wypadku ramion skierowanych do środka budowli oraz 0,89 m i 0,97 m u ramion występujących w kierunku murów zewnętrznych (il. 2)¹⁵.

Na górnych bazach spoczywają cztery filary, których przekrój poziomy jest zgodny z krzyżowym kształtem baz (dwa ramiona szersze, dwa węższe). Węższym ramionom odpowiadają pilastry na wewnętrznej stronie muru korpusu, tworzące wraz z nim jednorodną całość. Na równoczesność powstania filarów i pilastrów wskazuje umieszczenie odpowiadających sobie par na jednej osi i zbliżone wymiary obu tych elementów: szerokość pilastrów waha się między 0,86 i 0,88 m, a szerokość ramion filarów naprzeciw nich 0,86 i 0,97 m¹⁶. Taki układ podpór i ich wymiary prowadzą do wniosku, że w V w. cztery filary mogły dźwigać kopułę nad centralnym przęsłem budowli i łączyć się lukami z pilastrami na ścianach kościoła, tak jak w chwili obecnej. Podczas prac w 1955 r. usunięto tynk

sek oddzielonych wąskimi listwami o płaskim lub ukośnym przekroju pionowym. Bazy te w przeciwieństwie do antycznych wznoszą się prawie pionowo, a ich profile robią wrażenie wycięcia w jednym bloku kamienia, a nie ułożenia poszczególnych elementów jednego na drugim jak w antyku. Jako analogiczne do górnych baz w Eczmiadzynie można wymienić bazy z kościołów w Garni, Asztarak, Tekor — wszystkie z V i VI w. VII-wieczne bazy w Zwartnoc, mimo typowo antycznych torusów i trochilusów zachowują ten sam charakterystyczny pionowy profil: Khatchatrian. *Architecture* s. 69.

¹³ Bazy pozostałych filarów posiadają ten sam kształt i te same wymiary; Sahinian, jw. s. 46.

¹⁴ Sahinian, jw.; Khatchatrian, jw. s. 70. Ten ostatni pisze wprawdzie o różnicy w szerokości ramion, jednakże nie wspomina o braku profilowania i sposobie przyłączenia ramienia południowego. Natomiast Sahinian, na podstawie przedstawionych różnic, odrzuca istnienie tego ramienia w konstrukcji IV-wiecznej, nie jednak o tym nie pisząc. W związku z tym upraszcza kształt bazy do kształtu litery „T”.

¹⁵ Sahinian, jw. s. 46-47; Khatchatrian, jw. s. 69; Tenże. *Quelques observations* s. 582.

¹⁶ Sahinian, jw. s. 62-63.

pokrywający filary i łuki, co potwierdziło tę hipotezę. Ponieważ między górnymi bazami i początkami krzywizn łuków nie było żadnych przerw w kamieniarce, wszystkie te elementy musiały należeć do V-wiecznej budowli¹⁷. Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia problem baz wspomnianych pilastrów. Należałoby się spodziewać, że będą one podobne do górnych baz filarów. Tak jest jednak tylko w przypadku północnego pilastra flankującego absydę wschodnią, którego baza ma rzeczywiście tę samą wielkość i profil co odpowiadające jej ramię bazy filara. Pozostałe bazy pilastrów są szersze i przypominają dolne, IV-wieczne bazy filarów. Najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z powtórным użyciem wcześniejszych elementów¹⁸.

Tak więc w obu wypadkach, tak w budowli z IV, jak i w kościele z V w. wyodrębnić można te same elementy: cztery wolnostojące filary o przekroju krzyża, które wydzielają przeszło centralne i korespondujące z nimi pilastry na murach zewnętrznych.

Pod obecną V-wieczną absydą odkryto podczas wykopalisk fundamenty absydy pierwotnej o mniejszej średnicy (il. 4)¹⁹. Na jej ścianach przetrwały resztki malowideł. Mamy więc tu sytuację podobną jak w wypadku filarów — dwa bezpośrednio po sobie następujące poziomy konstrukcyjne. Późniejszą, V-wieczną absydę wschodnią flankowały dwie prostokątne zakrystie, z których północna została dokładnie przebadana. W wyniku wykopalisk stwierdzono, że fundamenty tej zakrystii, złożone z dwóch warstw kamiennych bloków, spoczywają na podłożu z zaprawy wapiennej o grubości 5-10 cm. Niżej znajduje się już całec, glina zmieszana z drobnymi kamykami. Kamieniarka fundamentów jest jednorodna, dobrze łączy się w narożach i nie posiada śladów napraw i przeróbek. Te fakty datują fundamenty zakrystii północnej na V w.²⁰. Jednakże zakrystia ta była także poprzedzona wcześniejszym pomieszczeniem. W jej południowo-wschodnim narożu odkopano studnię — basen o lekko pochyłonych ściankach. Studnia ta została powtórnie użyta w V w., ponieważ jej ścianki podwyższono wówczas do istniejącego wtedy

¹⁷ Tenze s. 61-62; Khatchatrian, *Architecture* s. 70.

¹⁸ Khatchatrian, jw. s. 72-73.

Wręcz przeciwna jest na ten temat opinia Sahiniana, który stwierdza krótko: „Istnieje podobieństwo między stylem baz V-wiecznych i bazami pilastrów” jw. s. 63. To stwierdzenie wydaje się zastanawiające. Autor, który przy omawianiu innych elementów budowli daje w miarę wyczerpującą analizę problemu, w tym wypadku ogranicza się tylko do wyciągnięcia wniosku, nie próbując nawet naświetlić przesłanek. Ogranicza także materiał ilustrujący tego zagadnienia i przedstawia jedynie fotografię bazy północnej przy absydzie wschodniej, tej, którą Khatchatrian określa jako jedyną podobną do baz V-wiecznych pod filarami. Zresztą możliwość ponownego użycia elementów IV-wiecznych w nowej budowli Sahinian potwierdził, pisząc o wykorzystaniu materiałów ze zburzonego pierwotnego kościoła w V wieku, jw. s. 52.

¹⁹ Pozostawienie fundamentów pierwotnej absydy Sahinian tłumaczy historycznym i religijnym przywiązaniem do tego miejsca. W podobny sposób uzasadnia także pozostawienie dolnych baz pod filarami, jw. s. 51. Wydaje się, że w tym drugim wypadku można podać bardziej proste i konkretne wyjaśnienie. Spoczywające na bazach filary stanowiły podstawę konstrukcji całej budowli, przez co wymagały dobrego posadowienia. Szerokie, kamienne bazy z IV w. doskonale nadawały się do tego celu.

²⁰ Khatchatrian, jw. s. 71; Sahinian, jw. s. 65.

poziomu posadzki²¹. To wcześniejsze pomieszczenie było prawdopodobnie IV-wiecznym baptysterium²². Z czasem, wraz z zanikaniem chrztu przez zanurzenie, basen w północnej zakrystii stracił rację bytu i został zasypany. Poza nim nie znaleziono tam żadnych śladów wcześniejszych murów i fundamentów.

Odkopane aż do poziomu calca fundamenty pod północną, południową i zachodnią ścianą kościoła składają się w części północnej z dwóch, a w części południowej z trzech warstw tufowych bloków. Łączą się one z fundamentami zakrystii północnej i ze spoczywającymi nań murami w jednorodną całość, co wskazuje na ich V-wieczne pochodzenie. Również kamieniarka pilastrów, które ujmują z obu stron absydy, jak i fundamentów i murów samych absyd nie wykazuje żadnych przerw czy późniejszych przerobek i łączy się organicznie z korpusem kościoła. Potwierdza to hipotezę, że V-wieczny Eczmiadzyn miał plan kwadratu z czterema wyraźnie występującymi absydami. Badania archeologiczne nie wykazały, podobnie jak w zakrystii północnej, żadnych innych fragmentów murów czy fundamentów poza tymi z V w. Raport Sahiniana wyraźnie stwierdza, że na przedłużeniu północnego i południowego muru, przed przyległymi doń absydami nie ma żadnych śladów i pozostałości budowli wcześniejszej²³.

W różnych miejscach kościoła znaleziono resztki wykładzin podłogowych. Wokół czterech filarów w przeszle centralnym, na poziomie dolnych ich baz odkryto kilka płytek najwcześniejszej posadzki. Natomiast w zakrystii północnej stwierdzono resztki posadzki tufowej, której poziom koresponduje z górnymi bazami filarów. Można z tego wnioskować, że w V w. podniesiono poziom wewnątrz kościoła o wysokość baz IV-wiecznych. Potwierdza to także wspomniane podwyższenie ścianek basenu chrzcielnego. Tufowa posadzka w zakrystii północnej przykrywała zalegające aż do calca podłoże, zawierające resztki pokruszonej kamieniarki i mozaik, niewątpliwie pozostałości IV-wiecznej budowli. Podobny układ warstw — posadzka tufowa, resztki IV-wieczne, calec — odkryto między filarem północno-

²¹ Khatchatrian, jw.

Sahinian nie pisze bezpośrednio na temat studni-basenu. Wydaje się jednak, że problem ten można łączyć z innym jego stwierdzeniem. Podaje on, że w południowo-zachodnim rogu zakrystii, na powierzchni 1.20 × 1.80 m znaleziono bardzo dużo resztek mozaik zmieszanych z kawałkami tynku. Od południa i zachodu resztki te przylegały do fundamentów budowli, od północy i wschodu ograniczały je dwie płyty z tufu o szerokości 0,37 m ułożone wertykalnie, jw. s. 65-66. Ponieważ w artykule Sahiniana stwierdzono kilka widocznych błędów, być może tylko drukarskich, wydaje się, że i w tym wypadku można wziąć pod uwagę możliwość pomyłki. Gdyby to znalezisko umiejscowić w rogu południowo-wschodnim zakrystii, odpowiadałoby to położeniu studni-basenu, potwierdzałoby fakt podwyższenia jej ścianek w V w. (płyty z tufu), wreszcie wymiary byłyby realne dla basenu chrzcielnego, w którym chrzczono przez zanurzenie.

²² Baptysteria flankujące absydę stanowią najwcześniejszy typ tej budowli, znany w IV w. (Efez i Cap Bon) i rozpowszechniony w V-VI stuleciu (Tod, Hössn Niha, Der Hennis, Resafa, Sohag i inne); Khatchatrian, jw.

Agathangelos (CXV) opisując IV-wieczną katedrę w Asztiszat w Armenii także mówi o basenie chrzcielnym znajdującym się koło absydy.

²³ Sahinian, jw. s. 64-65; Khatchatrian, jw. s. 72.

wschodnim i absydą wschodnią, koło absydy północnej i południowej, przy fundamentach północno-wschodnich oraz przy zachodnim odcinku muru południowego. Kostki pierwotnej mozaiki odnaleziono również w obrębie małej IV-wiecznej absydy.

Na podstawie przedstawionych danych archeologicznych rekonstrukcja V-wiecznego Eczmiadzynu nie stanowi większego problemu. Bazy górne filarów, odpowiadające im poziomem bazy pilastrów i resztki posadzki z tufu, jednolita kamieniarka fundamentów i murów ścian bocznych, zakrystii, czterech absyd, wreszcie samych filarów i pilastrów jasno wyznaczają układ przestrzenno-architektoniczny kościoła V-wiecznego. Przedstawia się ono jako budowla centralna, na planie kwadratu, z czterema wolnostojącymi filarami podtrzymującymi być może kopułę i z lekko wystającą poza mur wschodni absydą, którą flankowały dwie podłużne zakrystie. Od północy, południa i zachodu występowały poza lice murów trzy pięcioboczne od zewnątrz i półkoliste wewnątrz absydy.

Problem natomiast stanowi odtworzenie kościoła pierwotnego, wzniesionego wcześniej w tym samym miejscu przez Grzegorza Oświeciciela. Przypomnijmy ocalałe elementy tej budowli: dolne bazy filarów, fundamenty małej absydy, studnia — basen w zakrystii północnej, kilka płytek pierwotnej posadzki w przęśle centralnym i pokruszone resztki kamieniarki zmieszane z kostkami mozaik, które wypełniały przestrzeń wewnątrz budowli, ograniczoną od dołu poziomem calca, od góry posadzką tufową, a z boków fundamentami z V w. Istnieje też możliwość pochodzenia z tej najwcześniejszej budowli baz V-wiecznych pilastrów.

W oparciu o przedstawione dane archeologiczne przeprowadzono dwie odmienne, hipotetyczne rekonstrukcje kościoła z IV w. Autorem jednej jest archeolog Aleksander Sahinian, który kierował wykopaliskami pod obecną katedrą, drugą przeprowadził Armen Khatchatrian na podstawie raportu z bezpośrednich badań.

A. Sahinian próbował odtworzyć pierwotny kościół biorąc za podstawę pozostałości IV-wiecznej budowli i analogie w konstrukcji i proporcjach między nimi i odpowiadającymi im elementami bazyliki w Kazak²⁴. W obu kościołach występuje ta sama zasada konstrukcji — moduł równy długości filara, który odpowiednio zwielokrotniony daje wymiary poszczególnych części budowli. Na podstawie analizy pozostałości różnych armeńskich kościołów z okresu wczesnego chrześcijaństwa można ustalić następujące zależności pozwalające na rekonstrukcję planu:

1. grubość murów zewnętrznych = $0,75 M^{25}$
2. szerokość nawy bocznej = $1 M$
3. rozpiętość arkad nawy głównej = $2-3 M$

²⁴ Sahinian, jw. s. 57. datuje ją na początek IV w., a więc na okres, gdy Grzegorz wznosił Eczmiadzyn. Natomiast Khatchatrian, jw. s. 58-62 przeszuwa okres jej powstania na V w.

²⁵ M = moduł.

W przypadku Eczmiadzynu, dzięki przetrwaniu baz filarów z IV w., można ustalić nie tylko długość modułu, ale także wymierzyć nim zachowane części budowli i stwierdzić, że rzeczywiście posłużono się nim przy wznoszeniu pierwotnego kościoła²⁶. Przy porównaniu tych pomiarów z bazyliką w Kazak okazuje się, że oba kościoły, mimo różnej wielkości bezwzględnej mają te same proporcje poszczególnych części (il. 5), co obrazuje tabela²⁷

	Jednostka miary	Długość filara	Rozpiętość arkad nawy centralnej	Podłużny rozstaw filarów (włączając filary)	Poprzeczny rozstaw filarów (włączając filary)	Szerokość ramion baz	Szerokość nawy bocznej	Grubość murów zewnętrznych	Długość: Szerokość
Eczmiadzyn	M	1	2	4	3,5	0,5			
Kazak	M	1	2	4	3,5	0,45	1	0,75	2:1

Podobieństwo proporcji obu budowli wskazuje, że wznoszono je według tej samej zasady konstrukcji. Dla pełnego odtworzenia planu Eczmiadzynu potrzebne są jeszcze dwa wymiary — szerokość nawy bocznej i grubość murów oraz proporcje całej budowli. Przez analogie do bazyliki w Kazak można przyjąć, że w Eczmiadzynie nawy boczne miały także szerokość 1 M, a mury grubość 0,75 M. W ten sposób całkowita szerokość wnętrza wynosiła:

$$3,5 \text{ M} + 2 \times 1 \text{ M} = 5,5 \text{ M} \text{ (il. 5)}$$

Zakładając podobnie jak w Kazak ogólne proporcje 1:2, długość wnętrza była dwukrotnie większa od szerokości: $2 \times 5,5 \text{ M} = 11 \text{ M}$. W takim układzie trzeba przyjąć konieczność istnienia w pierwotnym kościele jeszcze jednej pary filarów od strony zachodniej, co rzeczywiście dawałoby długość 11 M:

$$\begin{array}{rcl} \text{trzy filary} & 3 \times 1 \text{ M} & = 3 \text{ M} \\ \text{cztery arkady} & 4 \times 2 \text{ M} & = 8 \text{ M} \end{array}$$

$$11 \text{ M}$$

²⁶ Przeprowadzone dokładne pomiary opublikował Sahinian, jw. s. 54-56.

²⁷ Sahinian, jw. s. 58.

Pozostaje jeszcze do ustalenia struktura przestrzenna IV-wiecznego kościoła. Trzy jednakowej szerokości ramiona każdego filara sugerują, że stanowiły one oparcie dla jednakowych luków, podtrzymujących system sklepień utworzony przez trzy kolebki w nawach, przykryte dwuspadowym dachem²⁸.

W ten sposób IV-wieczny Eczmiadzyn zrekonstruować można, według Sahiniana, jako trójnawową, czteroprzęsłową bazylikę, z wystającą od wschodu absydą, przykrytą sklepieniami kolebkowymi, które podtrzymywane były przez trzy pary filarów o przekroju w kształcie litery „T” (il. 6).

Natomiast A. Khatchatrian rekonstruuje pierwotny kościół jako budowlę centralną. Według niego cztery IV-wieczne krzyżowe bazy filarów i siedem z ośmiu pierwotnych, korespondujących z nimi baz pilastrów organizują wewnątrz w formie kwadratu o dziewięciu równych polach. Krzyżowy kształt baz sprawia, że wydzielają one przęsło centralne, a spoczywające na nich filary dźwigały kopułę. Do tego kwadratu przylegała od wschodu niewielka absyda, którą z obu stron flankowały dwa wydłużone, prostokątne pomieszczenia. Jedno z nich, północne, stanowiło najwcześniejsze baptysterium, gdyż w jego południowo-wschodnim narożu znaleziono zasypyany basen chrzcielny, użyty ponownie w V w. Tak absyda, jak i dwa boczne pomieszczenia ograniczone były od wschodu prostym murem (il. 7). Brak fundamentów z IV w. pod murami wytłumaczyć można tym, że pierwotna budowla, zburzona najpierw przez Persów, została rozebrana łącznie z fundamentami w czasie prac przy wznoszeniu kościoła pod koniec V w. Fundamenty i mury posadowiono wówczas w tym samym miejscu co wcześniejsze, dlatego w nowym kościele został zachowany plan kwadratu, przy czym dodano cztery występujące na zewnątrz absydy. Resztkami gruzu i tynku zmieszanych z kostkami pierwotnych mozaik wypełniono przestrzeń w obrębie nowych fundamentów. Na pierwotnych bazach umieszczono nowe, podtrzymujące filary, a całe wnętrze wyłożono posadzką z tufu. Ciosy tufu z IV-wiecznej budowli użyto powtórnie w nowej konstrukcji, podobnie jak i bazy pilastrów.

Tak więc, według Khatchatriana, wzniesiony przez Grzegorza kościół był budowlą centralną, dziewięciopolową, miał plan kwadratu z czterema krzyżowymi filarami dźwigającymi kopułę. Od wschodu przylegała mała absyda i dwie boczne zakrystie. Pierwotny Eczmiadzyn nie mógł być bazyliką, ponieważ nie ma dowodu na istnienie czwartego przęsła: pierwsze wydzielają absyda i wschodnia para filarów, drugie cztery filary, trzecie od wschodu ogranicza zachodnia para filarów, ale jego zachodniego krańca nie można już wskazać. Czwarte przęsło jest całkowicie hipotetyczne²⁹.

Obie te rekonstrukcje — Sahiniana i Khatchatriana — opierają się na tych samych danych archeologicznych, mimo to każdy z autorów dochodzi do odmiennego wniosku i inaczej odtwarza IV-wieczny Eczmiadzyn. Sahinian

²⁹ Khatchatrian, jw. s. 70-76; Tenze. *Quelques observations* s. 585.

²⁸ Sahinian, jw. s. 58.

rekonstruuje pierwotny kościół jako budowlę o wykształconym, skanonizowanym typie. Jest co najmniej zastanawiające, czy w Armenii w kilka, najdalej kilkanaście lat po przyjęciu chrześcijaństwa, które poprzedził okres prześladowań, mogła powstać w pewnym sensie doskonała, dopracowana w szczegółach konstrukcja kościoła. Wydaje się, że rekonstruowana przez Sahiniana bazylika mogła stanowić raczej punkt dojścia w rozwoju tego rodzaju budowli w Armenii, a nie jego początek. Po pierwsze nie można z całą pewnością odrzucić istnienia czwartego ramienia w bazach z IV w., mimo równej szerokości trzech pozostałych ramion. Również analogie w proporcjach między Eczmiadzynem i bazyliką w Kazak nie przesądzą definitywnie sprawy, w dodatku, że mogą być one ustalone jedynie w stosunku do przesł centralnych obu budowli, w innych wypadkach pozostając hipotezą. Użycie w Eczmiadynie i w Kazak jako zasady konstrukcji modułu równego długości filara nie jest niczym wyjątkowym. Z pewnością moduł taki, jak często w starożytności, używany był w Armenii od dawna i tu znalazł po prostu kolejne zastosowanie. Wreszcie rekonstrukcja murów zewnętrznych nie ma u obu autorów uzasadnienia, przy czym fakt istnienia basenu chrzcielnego w zakrystii północnej i IV-wiecznych baz krzyżowych czynią stanowisko Khatchatriana nieco bardziej prawdopodobnym. Trzeba ostatecznie stwierdzić, że zagadnienie rekonstrukcji IV-wiecznego Eczmiadzynu pozostaje w swej istocie nadal otwarte.

W tej sytuacji warto spojrzeć na problem formy budowli od strony źródeł literackich i przekazów ikonograficznych, bezpośrednio lub pośrednio z nią związanych. Budowli mogącej być wyraźnym prototypem Eczmiadzynu dotychczas nie odnaleziono. Opis kościoła wzniesionego przez Grzegorza Oświeciciela przekazał Agathangelos. Relacja jego, mimo elementów rzeczywiście wizyjnych, ma charakter ściśle architektoniczny i najprawdopodobniej stanowi opis konkretnej, istniejącej wówczas budowli. Konieczne jest przytoczenie fragmentu tej relacji. Historyk tak zanotował słowa Grzegorza: „Światło sphywało aż do ziemi, a wraz ze światłem niezliczone zastępy jaśniejących istot o dwóch skrzydłach [...]. Światło było podobne do lekkich cząsteczek kurzu, które drgają w promieniach słońca, wślizgujących się przez okna lub przez otwory pokrycia dachowego, zrobione dla oświetlenia wnętrza. [...] człowiek o twarzy strasznej, wielki i wspaniały zszedł pierwszy z góry. Trzymał on w dłoni ogromny młot ze złota, a wszyscy postępowali za nim [...]. I zobaczyłem w środku miasta [Waharsapat], niedaleko pałacu króla okrągły, złoty piedestał, [...] na którym wzniosła się ogromna kolumna ognia z chmurą jako kapitelem, zwieńczona ognistym krzyżem. [...] ujrzałem trzy inne piedestały [...], te piedestały były koloru czerwonego jak krew, a kolumny miały kapitele ogniste. Na trzech kolumnach świetliste krzyże podobne do krzyża Pana. A nad krzyżami tych czterech kolumn połączyły się razem łuki. Na tych łukach ujrzałem budowlę z kopułą w postaci baldachimu, uformowaną z chmur; [...] pod tym baldachimem, na łukach zobaczyłem [...] święte męczennice, wszystkie jaśniejące w swych białych sukniach niewypowiedzianym pięknem. Na szczycie budowli ujrzałem tron boski i cudowny, cały z ognia, gdzie wznosił się krzyż Pana.

Światło zalewało wszystkie części budowli i łączyło się z ramionami krzyża, aby utworzyć promienistą kolumnę światła, która biegła aż do baz kolumn” (Agathangelos, CII).

Tak więc elementami IV-wiecznego Eczmiadzynu, które zostały potwierdzone przez wykopaliska i jednocześnie znalazły się w relacji historyka, są jedynie cztery filary wyznaczające strukturę przestrzenno-architektoniczną korpusu budowli. Natomiast niewiele można wnioskować na podstawie prac archeologicznych o sposobie połączenia tych czterech podpór i o ich przekryciu. Przekaz Agathangelosa — łuki, na których spoczywała konstrukcja kopułowa, trzeba traktować z pewną rezerwą. Historyk żył w 2 poł. V w. i w jego relacji znalazły się niewątpliwie elementy późniejsze. Dostyc wyraźnie potwierdzona przez źródła i wykopaliska ogólna struktura IV-wiecznego Eczmiadzynu ma jednak liczne analogie we współczesnej jej i wcześniejszej architekturze Syrii i Persji³⁰. Taką formę posiadały zarówno mazdeickie świątynie ognia, jak i nagrobne budowle syryjskie, przybierające kształt wolnostojącego tetrapylonu. W Dana na terenie Syrii dwa kwadratowe mauzolea (z III i IV w.) utworzone są przez cztery kolumny podtrzymujące horyzontalne belkowanie. W Brad (1 poł. III w.) cztery filary połączone łukami stanowiły podstawę przekrycia w formie piramidy, tworząc jednocześnie kwadrato-wy w planie grobowiec. Pogański hereon w Elif (Alif) w Kommagenie w Azji Mniejszej miał tę samą strukturę — na kwadratowym planie wznosiły się cztery arkady dźwigające dach w formie piramidy³¹. Taką strukturę przejęły od początku IV w. budowle chrześcijańskie. Obok Eczmiadzynu jedne z najwcześniejszych przykładów stanowią pierwotne oratorium św. Menasa pod późniejszą bazyliką Abu Mina w Aleksandrii — tetrapylon, w którym zawieszono stale płonąca lampę

³⁰ Porównanie to nie jest przypadkowe. Wspomniane już położenie geograficzne zdecydowało o złożoności kultury ormiańskiej, w której obok dominujących elementów wschodnich — partyjsko-perskich, spotyka się wiele pierwiastków hellenistyczno-rzymskich. Przyjęcie chrześcijaństwa było momentem przełomowym nie tylko w dziejach samej religii, ale także zapoczątkowało stopniowe odchodzenie od przedchrześcijańskiego orientalizmu, który miał w Armenii wielowiekowy rodowód. Pomijając problem genezy narodu ormiańskiego wystarczy stwierdzić, że przez cały czas swego istnienia Armenia była silnie związana z państwami z terenu Wyżyny Irańskiej i Mezopotamii. Od poł. VI w. p.n.e. do podboju przez Aleksandra Wielkiego wchodziła w skład państwa Achemenidów stanowiąc XIII satrapię, przez którą biegły perskie drogi królewskie. Z ówczesnej persko-ormiańskiej arystokracji wywodzi się także pierwsza dynastia w Armenii-Orontydzi, panująca od 3 ćw. IV do końca III w. p.n.e. Po krótkotrwałym podboju przez Aleksandra jego spadkobiercom nie udało się nigdy na trwałe podporządkować Armenii. Kolejni ormiańscy królowie z nowej dynastii Artaksydów, która panowała do końca I w. p.n.e., mimo częstych skłonności hellenistycznych (np. Tirydates II Wielki) nie zmienili charakteru kultury ormiańskiej, która nadal pozostawała orientalna w swej istocie. Po krótkotrwałej zależności politycznej względem Rzymu (1 poł. I w. n.e.) Armenia wkracza w nowy okres historii, w którym panujący aż do poł. V w. Arsacydzi, nowa dynastia partyjskiego pochodzenia, świadomie nawiązując do swego orientalnego rodowodu, starając się na stałe włączyć Armenię w sferę cywilizacji wschodniej. Arakelian, jw. s. 54-60; Khatchatrian. *Architecture* s. 11-12; Lang, jw. s. 79-148; Zakrzewska-Dubasowa, jw. s. 24-40.

³¹ Khatchatrian, jw. s. 77-78; A. Grabar. *Martyrium*. T. 1. London 1972 s. 86.

— i budowla nad grobem św. Jana w Efezie z początku IV w. W drugim przypadku konstrukcję tworzyły cztery lekkie kolumny, nakryte prawdopodobnie czterospadowym dachem³². Z 1 poł. IV w. pochodzi również budowla osłaniająca grób św. Jakuba w Nisibis. Czworobok murów otwiera się w niej na zewnątrz czterema szerokimi wejściami³³.

W przeciwieństwie do otwartych, wolnostojących tetrapylonów syryjskich, perskie świątynie ognia stanowiły konstrukcje zamknięte, otoczone bocznymi pomieszczeniami. Przykładem może być mazdeckie sanktuarium w Persepolis, pochodzące z III w. p.n.e. W budowli tej centralnie wzniesiony baldachim otoczono obejściem³⁴.

Drugim zagadnieniem związanym z baldachimem jest sposób przekrycia tej konstrukcji. Wydaje się, że ilość rozwiązań może być sprowadzona do trzech: płaski strop, stożkowa konstrukcja kroksztynowa i kopuła. Pierwsza możliwość nie przysparza trudności. W dwóch pozostałych wypadkach spotykamy się z problemem połączenia wyznaczonej przez cztery podpory powierzchni kwadratowej z przekryciem o planie wieloboku lub koła. Tak konstrukcja kroksztynowa, jak i kopuła na trompach jest uważana za wynalazek architektów partyjskich i perskich³⁵. Pałac królewski w pierwszej partyjskiej stolicy — Nissie w Azji Środkowej — miał salę, której centralną część wydzielaly cztery podpory. Na nich opierała się konstrukcja kroksztynowa z otworem na szczycie. Opanowanie przez Partów Wyżyny Irańskiej i Azji Mniejszej, w tym Armenii, rozpowszechniło takie budowle na zdobytych terenach. Natomiast z pierwszym potwierdzonym przykładem zastosowania kopuły na trompach spotykamy się w sasanidzkim pałacu królewskim w Firuzabadzie, wzniesionym w 2 ćwierci III w. Środkową część założenia pałacowego stanowiły trzy kwadratowe pomieszczenia przekryte kopułami na trompach, wspartymi na grubych murach. W tym mieście istniała także świątynia ognia z kopułą na trompach pomiędzy czterema masywnymi filarami³⁶. Tak więc czas powstania obu konstrukcji — kroksztynowej i kopułowej, a nie muszą to być przecież najwcześniejsze przykłady — nie wyklucza możliwości zastosowania ich w Armenii przed oficjalną chrystianizacją kraju³⁷. Bardziej rozpowszechnione było przekrycie krok-

³² B. Filarska. *Początki architektury chrześcijańskiej*. Lublin (w druku).

³³ Grabar, jw. s. 78-80.

³⁴ Podobnie wyglądały późniejsze świątynie w Kazerum i Ateshkuh. Do baldachimu wzniesionego w Baze-Hur przylegały pomieszczenia boczne. W Djerre odkryto budowlę pośrednią. Jej rzeń stanowiły cztery filary podtrzymujące kopułę. Do tego centralnego przesła przylegały boczne pomieszczenia. Nie ustalono dotychczas przeznaczenia tej budowli, jednakże związki ze świątyniami ognia wydają się oczywiste. Khatchatrian, jw. s. 80-81; M. Gawlikowski. *Sztuka Syrii*. Warszawa 1976 s. 189-190.

³⁵ Rzymianie znali kopuły, ale przekrywali nimi pomieszczenia koliste, a poza tym stosowali odmienną technikę ich konstruowania; por. H. Stern. *Sztuka bizantyjska*. Warszawa 1975 s. 16-17; J. Kłosińska. *Sztuka bizantyjska*. Warszawa 1975 s. 26-27.

³⁶ R. Ghirskman. *Iran. Parthes et Sassanides*. Paris 1962 s. 28-29, 123-125; E. Porada. *Ancient Iran*. London 1965 s. 185, 193-195.

³⁷ Możliwość zastosowania kopuły na pendentywach celowo nie jest brana pod uwagę. Tę formę sklepienia uważa się za wynalazek architektów bizantyjskich. Najwcześniejsze przykłady jej zastosowania

sztynowe. Jego użycie w Armenii zostało potwierdzone przez badania archeologiczne i źródła literackie, czego nie można stwierdzić w przypadku kopuły na trompach³⁸.

Z problemem pierwotnej formy Eczmiadzynu łączy się także zagadnienie funkcji IV-wiecznej budowli. Z relacji Agathangelosa wynika, że Grzegorz Oświeciciel wznosił w Waharszapat martyrión dla upamiętnienia miejsca swej wizji. Choć Eczmiadzyn nie łączy się z czyjąś męczeńską śmiercią za wiarę, może być nazwany martyriónem. Właściwą istotą martyriónu było bowiem danie świadectwa, upamiętnienie miejsca szczególnie wyróżnionego jakimś wydarzeniem, nie koniecznie męczeństwem. W przypadku Eczmiadzynu upamiętniał on miejsce wizji Grzegorza³⁹. Połączenie takiej funkcji z przedstawioną wyżej czteropodporową konstrukcją ma swój antyczny rodowód. Z terenów najbliższych Armenii wymienić trzeba lekkie, drewniane baldachimy, wsparte na czterech kolumnach, osłaniające tron królów achemениdzkich, przez co wydzielały to miejsce z przestrzeni i podkreślały jego znaczenie⁴⁰. Podobną funkcję spełniały kamienne, masywne baldachimy wznoszone nad ołtarzami ognia dla jego ochrony. Pogańska stella z III-IV w. przedstawia baldachim, którego podpory dźwigają tympanon z dolną krawędzią zastąpioną łukiem. Pod nim stoi ołtarz ognia⁴¹. Te wschodnie, irańskie funkcje baldachimów zetknęły się na terenie Azji Mniejszej z rozpowszechnionym we wschodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego użyciem takich konstrukcji do celów kommemoratywnych. Wspomniane syryjskie tetrapylony z Dana czy Brad służyły do upamiętniania zmarłego i ochrony miejsca pochówku. To trojaki zastosowanie baldachimów, do celów reprezentacyjnych, kultowych i kommemoratywnych, znano z pewnością w przedchrześcijańskiej Armenii. Królowie ormiańscy wprowadzali na swych dworach perskie obyczaje. Także irański mazdeizm był religią szeroko rozpowszechnioną wśród Ormian, długo pozostających pod perskim panowaniem. Anachit, główne bóstwo ich panteonu, miała w Armenii liczne świątynie, w których płonął ku jej czci święty ogień. Natomiast przybysze z Zachodu, wśród nich pierwsi chrześcijanie, z pewnością przynieśli ze sobą syryjskie

pochodzą z VI w. (np. w kościołach św. Ireny, św. Apostołów czy Hagia Sophia w Konstantynopolu). Kłosińska, jw. s. 26-27; Stern, jw. s. 17-24.

³⁸ Konstrukcja kroksztynowa polega na ciągłym układaniu krótkich drewnianych lub kamiennych belek najpierw w poprzek narożników kwadratu, później ośmiokąta, aż do powstania pseudokopułowej konstrukcji. Konstrukcje te stanowiły podstawę rozpowszechnionego w Armenii typu domostwa zwanego „darbazi”, które już w V w. p.n.e. budowano pod ziemią „z wejściem jak otwór studni, szerokim u dołu” Ksenofont. *Anabaza* (przekład W. Madyny). Wrocław 1966 s. 269-270. Prawie tysiąc lat później w ten sposób przekryto poszczególne przęsła pałacu katolikosa w Dwinie (VI w.). Khatchatrian, jw. s. 63; Lang, jw. s. 112; Tenże. *Dawna Gruzja*. Warszawa 1972 s. 95-96, 98-99; E. Neubauer. *Altgeorgische Baukunst*. Leipzig 1976 s. 16.

³⁹ Grabar, jw. s. 28-31; Khatchatrian, jw. s. 74, 77.

⁴⁰ Khatchatrian, jw. s. 76-77; B. Smith. *The Dome*. Princeton, New Jersey 1971 s. 53, 81-83.

⁴¹ *Dictionnaire d'archeologie chrétienne et de liturgie*. T. 3. Cz. 2. Paris 1914 ciborium: 1590, 1593.

budowie i formy architektoniczne. W ten sposób w Armenii spotkały się, przybyłe z dwóch przeciwnych kierunków, dwie bardzo zbliżone konstrukcje o odmiennym przeznaczeniu i funkcji. Z chwilą przyjęcia chrześcijaństwa świątynie ognia straciły rację bytu. Jednakże zbieżność ich rozwiązań, znanych i stosowanych w Armenii, z syryjskimi budowlami kommemoratywnymi spowodowała, że forma świątyń mazdeickich, mimo zmiany funkcji, nie została zarzucona, lecz zaczęła służyć nowym celom. Przykładem może być IV-wieczny Eczmiadzyn. Cztery wolnostojące filary, potwierdzone archeologicznie i literacko, oraz fundamenty pierwotnej absydy, organizują wnętrze w formie kwadratu z monumentalnym baldachimem w centrum. Odpowiada to ogólnej kompozycji sanktuariów mazdeickich, przetransponowanych przez dodanie absydy na sanktuarium chrześcijańskie. Natomiast funkcja Eczmiadzynu jako martyriumu odpowiadała przeznaczeniu, które posiadały podobne konstrukcje w Syrii.

Pozostaje do rozwiązania problem przekrycia kościoła, wzniesionego przez Grzegorza Oświeciciela. Wchodzi tu w rachubę konstrukcja kroksztynowa lub kopuła na trompach. Bardziej prawdopodobna wydaje się pierwsza możliwość. Wiadomo, że takie konstrukcje znane były w Armenii od dawna, a pewnych sugestii w przypadku Eczmiadzynu dostarcza Agathangelos. W jednym miejscu swej historii (CII), opisując wypełniające wnętrze światło, porównuje je do promieni słonecznych wpadających przez otwór w dachu zrobiony dla oświetlenia wnętrza. W oryginale użyte są na jego określenie słowa „loussantzouitz erdik”. „Loussantzouitz” oznacza otwór oświetlający wnętrze, a „erdik” konstrukcję kroksztynową. Mówi tam też o promieniach słonecznych, które tworzyły kolumnę światła biegnącą aż do ziemi. Taki efekt świetlny charakterystyczny jest dla przekrycia dachowego z otworem na szczycie⁴². W ten sposób, po odrzuceniu kopuły na pendentywach jako zbyt wczesnej i kopuły na trompach, której śladów nie stwierdzono tak wcześnie w Armenii, najbardziej prawdopodobnym przekryciem IV-wiecznego Eczmiadzynu wydaje się być konstrukcja kroksztynowa.

Oprócz opisu struktury architektonicznej budowli Agathangelos mówi także o jej dekoracji. Stanowi to odrębny problem, wiążący się także z architekturą Eczmiadzynu. Relacja historyka sprawia wrażenie opisu malowideł lub mozaik pokrywających wnętrze kościoła. Na łukach przedstawione były święte niewiasty, centrum kopuły zajmował tron, na którym stał krzyż. Wokół rozpościerał się firmament niebieski. Przedstawiono na nim uskrzydłone postacie postępujące za swym przewodnikiem, którego wyróżniał trzymany w ręku atrybut — młot. Wyraz symboliczny tych scen odpowiada funkcji Eczmiadzynu jako martyriumu. Tworzyły one wspólnie określony cykl ikonograficzny o charakterze kosmicznym. Nasuwa się pytanie — czy w początkach IV w. mogła powstać w Armenii tak rozwinięta i wykształcona

⁴² Podobne wrażenie opisuje św. Grzegorz z Nazjanzu w 19 Mowie pogrzebowej ku czci swego ojca (43). Mówi on o kościele w Neocezarei, że był on „oświetlony od góry, rażące światło z nieba wlewało się strumieniem”. Khatchatrian, jw. s. 76.

dekoracja kościoła? Teoretycznie jest to możliwe. Pierwowzory ikonograficzne opisanych przez Agathangelosa scen, ukazujące na stropie lub sklepieniu niebo z gwiazdami, planetami, znakami zodiaku, bóstwami i personifikacjami znane są z czasów antycznych⁴³. Relacja Agathangelosa odpowiada więc w ogólnym schemacie przedstawieniom pogańskim. Budzą się jednak wątpliwości. Gdyby historyk opisał rzeczywiście IV-wieczny Eczmiadzyn, byłby to najwcześniejszy przykład takiej dekoracji w sztuce wczesnochrześcijańskiej, najwcześniejszy i jednocześnie w pełni rozwinięty. Nie wydaje się jednak prawdopodobne, by w Armenii mógł powstać w tym czasie tak wypracowany program ikonograficzny, skoro nic nie wiemy o podobnych przykładach na terenach bliższych ówczesnym głównym ośrodkom chrześcijańskim. Jeszcze jeden szczegół w relacji historyka podważa tak wczesne powstanie dekoracji. Agathangelos wyraźnie mówi, że cztery kolumny połączyły się łukami, na których spoczęła konstrukcja z kopułą. Na łukach przedstawione były święte niewiasty. Wzbogaca to dodatkowo ikonografię budowli, a jednocześnie określa sposób posadowienia kopuły. Zastosowania łuków wymaga jedynie kopuła na pendentywach. Dla kopuły na trompach i konstrukcji kroksztynowej wystarczają poziome krawędzie ścian. Dotychczas uważa się, że kopuła na pendentywach powstała znacznie później i na innych terenach. Ale w górzystej Armenii z pewnością istniały także skłonności do stosowania sklepień zamiast płaskich stropów. Bliskość Persji skłaniała do użycia kopuły i dostarczała własnych inspiracji. Niemal obowiązkowa obecność kopuły w kościołach armeńskich poczynając od VI w. wskazuje również na wcześniejsze, chociaż nie tak powszechne, stosowanie takich konstrukcji i ich dłuższą ewolucję. Wprawdzie skonstruowanie kopuły na pendentywach o dwieście lat wcześniej od najstarszych zachowanych przykładów wydaje się niemożliwe, jednak jest bardzo prawdopodobne, że odbudowany pod koniec V w. Eczmiadzyn był przekryty w ten właśnie sposób. Potwierdzają to tak dane archeologiczne — centralny plan budowli, krzyżowy kształt baz filarów z dwoma szerszymi ramionami skierowanymi do środka kościoła, jak i relacja Agathangelosa — łuki łączące podpory, kopuła nad nimi, a pośrednio także opisana dekoracja malarska lub mozaikowa. Poza tym historyk używa w swej relacji terminu „katholike”. Tak V. Langlois, jak i inni autorzy prac poświęconych Eczmiadzynowi tłumaczą „katholike” jako „kathedrale” — katedra. Tymczasem słowo to nie oznacza w języku ormiańskim katedry, lecz kościół z kopułą⁴⁴.

⁴³ Por. Gawlikowski, jw. s. 218-219; Khatchatrian, jw. s. 74-75.

⁴⁴ Dla przykładu można przytoczyć fakt, że katedra w Dwinie była bazyliką i nigdy nie określano jej jako „katholike”, chociaż przez długi czas, po 452 r., stanowiła siedzibę katolikososa. Natomiast Eczmiadzyn, mimo że nie posiadał funkcji kościoła katedralnego, zawsze określany był tym terminem. W chwili przeniesienia siedziby katolikososa z Sis w Cylicji do Eczmiadzynu (w 1441 r.) kościół ten stał się rzeczywiście katedrą. Może dlatego zaczęto utożsamiać „katholike” z „Kathedrale”. Khatchatrian, jw. s. 85-86.

O tym, że budowla z kopułą mogła istnieć wówczas na terenie Armenii, świadczą inne źródła literackie. W V w., po użyciu alfabetu ormiańskiego, przetłumaczono na ormiański *Biblię* i inne księgi liturgiczne. Jak zauważył abp Garegin Hovsepian, w przykładach tych greckie słowo *κοίλος* — puste miejsce,

Pozostaje do wyjaśnienia jeszcze jeden problem. W obu przypadkach, przy rekonstrukcji planu i przy odtwarzaniu formy przekrycia posłużono się jako źródłem literackim historią Agathangelosa. W pierwszym przypadku jego relację uznano za opis IV-wiecznego Eczmiadzynu, w drugim połączono przekazaną przez historyka dekorację kościoła z budowlą z końca V stulecia. Jest to tylko pozorna sprzeczność. Agathangelos, żyjąc w 2 poł. V w., mógł widzieć oba kościoły. Wiadomo też, że pod koniec tego stulecia Eczmiadzyn był zniszczony do tego stopnia, że zdecydowano się go rozebrać i wybudować od nowa. Jeśli istniały wówczas jakieś fragmenty IV-wiecznej budowli, z pewnością nie była to konstrukcja dachowa, dekorowana do tego rozwiniętym cyklem ikonograficznym. Trzeba też wziąć pod uwagę, że Agathangelos nie opisuje bezpośrednio kościoła, lecz wizję Grzegorza, w której przekazany mu był obraz przyszłej świątyni. Pamiętając o tym, historyk mógł włączyć do swej relacji, istniejące może jeszcze w jego czasach, cztery podpory pierwotnego Eczmiadzynu. Żywa jeszcze wówczas tradycja czynów Grzegorza Oświeciciela i przekonanie o wizyjnym pochodzeniu formy Eczmiadzynu skłoniło budowniczych do dekorowania nowej konstrukcji zgodnie z wizyjnym obrazem. Ponieważ Agathangelos nie miał innych wzorów, mógł opisać malowidła lub mozaiki nowego kościoła z końca V w., uważając je za zgodne z IV-wiecznym oryginałem, którego resztki odkryto w małej absydzie.

Na podstawie przedstawionych faktów można w następujący sposób odtworzyć Eczmiadzyn w dwóch jego kolejnych fazach konstrukcji:

IV w.: budowla dziewięciopółowa z absydą i prawdopodobnie z dwoma bocznymi pomieszczeniami — zakrystiami od wschodu. W jej centrum stały cztery krzyżowe filary podtrzymujące konstrukcję kroksztynową. Przynajmniej absyda dekorowana była malarsko. Budowlę tę wzniesiono przede wszystkim jako martyrion upamiętniający wizję Grzegorza.

V w.: budowla dziewięciopółowa z czterema absydami występującymi na zewnątrz. Wschodnią absydę flankowały dwie zakrystie. Cztery krzyżowe filary dźwigały kopułę na pendentywach, bogato dekorowaną malowidłami lub mozaikami.

Mogła istnieć jeszcze faza pośrednia, pochodząca z okresu pierwszej odbudowy pod koniec IV w. Brak jednak na ten temat konkretnych wiadomości, poza przekazanymi przez historyków, do tego późniejszych, krótkimi wzmiankami o prowadzonych pracach. Były to jednak tylko doraźne i powierzchowne naprawy, które nie mogły w istotny sposób zmienić konstrukcji kościoła. Jedynym elementem, który mógł wówczas powstać, byłaby drewniana kopuła w miejsce konstrukcji krok-

wydrążenie, wklęsłość, zagłębienie — przetłumaczono jako „kopułowy”, chociaż ormiański posiada bliższe odpowiedniki tego terminu. Przytoczyć tu można ormiańskie tłumaczenie tekstu księgi Aggeusza. Prorok pisze: „Czy to jest czas stosowny dla was, by spoczywać w domach wyłożonych płytami...” (1,4); *Pismo Święte*. Poznań 1971 s. 1102. W Septuagincie „domy wyłożone płytami” określono jako *οικαι κοιλόσταθμοι*: to ostatnie słowo oznacza z „kasetonowymi sufitymi”. Natomiast w przekładzie ormiańskim termin ten przetłumaczono jako „domy kopułowe”. Der Nersessian, jw. s. 59.

sztynowej. W końcu V stulecia, przy kompleksowej odbudowie drewnianą kopułę zastąpiono by kamienną⁴⁵. Nie można jednak tak twierdzić z całą pewnością.

Podkreślić trzeba jeszcze zewnętrzne inspiracje, które mogły wpłynąć na taką formę IV-wiecznego Eczmiadzynu.

1. Przedchrześcijańska cywilizacja i kultura ormiańska miała charakter orientalny. Powstawała i rozwijała się w ścisłych związkach z państwami starożytnego Wschodu — Persją Achemenidów, Partią i państwem Sasanidów. Te kontakty, mimo chwilowych osłabień, miały charakter ciągły, a ich apogeum przypadło na czasy dynastii arsacydzkiej, panującej od połowy I w. n.e.

2. Odzwierciedleniem zależności politycznych i kulturalnych była pogańska religia Ormian, w której główne bóstwo stanowiła Anahit, czczona w świątyniach ognia. Sanktuaria jej musiały być rozpowszechnione w Armenii we wszystkich istniejących formach.

3. Jednakże położenie Armenii sprzyjało także napływowi przybyszów z Zachodu, z Azji Mniejszej, którzy przynosili ze sobą tamtejsze wzorce i elementy kulturowe. Razem z nimi dotarli do Armenii pierwsi chrześcijanie.

4. Z chwilą oficjalnej chrystianizacji kraju powstał problem budowy pierwszych kościołów. Katedra — dotychczas nie odnaleziona — powstała w Asztiszat, w Waharszapat wzniesiono natomiast martyrion upamiętniający wizję Grzegorza Oświeciciela.

5. Ten typ budowli mógł być zaadaptowany z Syrii, gdzie wcześniej służył podobnym celom. Mogli tego dokonać tak przybywający chrześcijanie, jak i sam Grzegorz, który mógł zetknąć się z taką budowlą na terenie Kapadocji.

6. Podobne konstrukcje znane były jednak w Armenii dużo wcześniej jako świątynie ognia, które straciły teraz swoje przeznaczenie. Ich rozwiązania konstrukcyjne mogły być jednak zastosowane przy wznoszeniu Eczmiadzynu.

7. Orientalne, szczególnie perskie skłonności do przekrywania powierzchni kwadratowych kopułami znalazły oddźwięk w Armenii. Pod koniec V w. mogła powstać kopuła na pendentywach w Eczmiadzynie, co najmniej równoległe do osiągnięć architektów bizantyńskich. Z czasem, od VI w., kopuła weszła na stałe do architektury kościołów armeńskich, co wydaje się być dalekim echem wschodnich dążeń.

8. Przedchrześcijańskie, perskie tradycje zostały po IV w. zastąpione w Armenii przez chrześcijaństwo. W samych początkach architektury sakralnej muszą one być jednak brane pod uwagę, jako ważny czynnik w kształtowaniu jej formy.

⁴⁵ Smith, jw. s. 37-38; Sahinian, jw. s. 62.